

РОЛЬ СУДОВОЇ РЕФОРМИ В ПОБУДОВІ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Гончарук В.Л.,

*доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри національної безпеки
та кафедри управління фінансово-економічною безпекою
Інституту безпеки Міжрегіональної Академії
управління персоналом (МАУП)
ORCID: 0000-0002-9627-9530*

Злакоман І.М.,

*кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0003-2482-934X*

Бабкова Т.В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент юридичного факультету
кафедри теорії права та конституціоналізму
Західноукраїнського національного університету,
суддя у відставці
ORCID: 0009-0009-6678-3515*

Гончарук В.Л., Злакоман І.М., Бабкова Т.В. Роль судової реформи в побудові правової держави в Україні.

У статті здійснено ґрунтовне дослідження сутнісних характеристик судової влади в контексті розбудови правової держави. Наголошено, що судова система виконує провідну роль у формуванні та розвитку демократичної, правової та соціально орієнтованої держави. Проведено аналіз основних теоретичних підходів до осмислення поняття судової влади та досліджено трансформації, які відбулись у її функціонуванні в результаті впровадження судової реформи. Виокремлено, що судові органи залишаються центральним елементом у вирішенні першочергових завдань, перед якими стоїть правова держава.

Приділено увагу актуальним викликам, з якими стикається сучасна судова влада в умовах реалізації її реформування. Окреслено ризики, що потенційно можуть загрожувати незалежності судової гілки влади. Окрема увага приділена проблемам порушення балансу у визначенні компетенції судів та процедурою призначення суддів, що може створювати загрози для правового функціонування інституції.

У дослідженні підкреслюється необхідність ретельного перегляду теоретичних засад і практичних механізмів діяльності судової системи в контексті взаємодії з іншими гілками публічної влади. Особливий акцент зроблено на важливості забезпечення дотримання фундаментальних прав і свобод людини, виходячи з принципів верховенства права, а також адаптації та імплементації міжнародно визнаних стандартів у галузі правосуддя. В умовах сучасних глобальних і внутрішніх викликів для національних держав, які обрали демократичний шлях розвитку, таких як Україна, підтримання ефективного функціонування судової влади набуває критичного значення. Це передбачає не лише інституційне вдосконалення, але й приведення структурної організації та процедур діяльності судів у відповідність до вимог міжнародного права.

На особливу увагу заслуговує судова реформа в Україні як ключовий чинник трансформації її правової системи. Незважаючи на численні ініціативи оновлення судової системи з моменту проголошення незалежності, частина проблем, набутих впродовж десятиліть, залишається невирішеною. Вони продовжують поставати перед системою правосуддя як складні бар'єри на шляху до якісних змін і підвищення рівня довіри суспільства до судових установ.

Ключові слова: суд, судова влада, судова реформа, правова держава, правосуддя, реформування системи правосуддя.

Honcharuk V.L., Zlakoman I.M., Babkova T.V. The role of judicial reform in building the rule of law in Ukraine.

The article provides a thorough study of the essential characteristics of the judiciary in the context of building the rule of law. It is emphasized that the judicial system plays a leading role in the formation

and development of a democratic, legal and socially oriented statehood. The author analyzes the main theoretical approaches to understanding the concept of the judiciary and examines the transformations which have occurred in its functioning as a result of the judicial reform. The author emphasizes that the judiciary remains a central element in addressing the primary tasks faced by the rule-of-law State.

Attention is paid to the current challenges faced by the modern judiciary in the context of its reform. The author outlines the risks which may potentially threaten the independence of the judiciary. Particular attention is paid to the problems of imbalance in determining the competence of courts and the procedure for appointing judges, which may pose threats to the legal functioning of the institution.

The study emphasizes the need for a thorough review of the theoretical foundations and practical mechanisms of the judicial system in the context of interaction with other branches of public power. Particular emphasis is placed on the importance of ensuring the observance of fundamental human rights and freedoms based on the principles of the rule of law, as well as the adaptation and implementation of internationally recognized standards in the field of justice. In the context of current global and domestic challenges for nation states that have chosen the democratic path of development, such as Ukraine, maintaining the effective functioning of the judiciary is of critical importance. This implies not only institutional improvements, but also bringing the structural organization and procedures of the courts in line with the requirements of international law.

The judicial reform in Ukraine deserves special attention as a key factor in the transformation of its legal system. Despite numerous initiatives to modernize the judicial system since independence, some of the problems that have been accumulated over the decades remain unresolved. They continue to face the justice system as complex barriers to qualitative changes and increasing public trust in judicial institutions.

Key words: court, judiciary, judicial reform, rule of law, justice, reforming the justice system.

Постановка проблеми. Обраний Україною шлях до майбутнього пов'язаний зі світовою спільнотою, основою якої є цивілізованість і прогрес, тому наша держава має остаточно ствердитися як демократична, соціальна та правова. Для досягнення цієї мети необхідно, щоб усі гілки влади доклали максимальних зусиль. В рамках створення правової держави ключова роль належить судовій владі, адже саме вона виконує одні з найважливіших функцій, а саме функції забезпечення захисту прав людини та громадянина, запобігання їх порушенням, а у разі таких порушень – їх оперативному відновленню.

Зараз, коли Україна веде боротьбу за свій суверенітет, незалежність, територіальну цілісність та недоторканність, у суспільстві посилюються інші загрози й виклики. Вони безпосередньо стосуються дотримання прав і свобод людей. Попри те, що судова система прагнула провести певні структурні реформи, на жаль, досягти вагомих позитивних результатів поки не вдалося. Ця ситуація підкреслює необхідність наукового аналізу та пошуку раціональних підходів до розуміння ролі судової влади та її реформи в процесі побудови правової держави в Україні.

Метою статті є дослідження особливостей та значення судової реформи, а також визначення ролі судової гілки влади у механізмі побудови правової держави.

Стан опрацювання проблематики. На сьогодні питання впровадження реформ у різних сферах суспільного життя досліджено в багатьох наукових працях. Не винятком є і судово-правова реформа, яка в останні роки отримала новий поштовх до розвитку, попри складнощі, зумовлені гострою фазою російсько-української війни. Зокрема А. Рибалкін, Ю. Сєдих [2] досліджували особливості та проблематику системи судової влади в Україні та її ролі у розбудові правової держави. О. Северінова [3] розкриває у своїй праці роль судової влади у правовій державі, виділяє проблемні аспекти сучасних реформаційних процесів. В свою чергу, Д. Белов, О. Придачук [4] характеризують важливість місця та ролі судової влади в системі органів державної влади через призму реалізації принципу народовладдя. Проблематиці судової реформи присвячували праці В. Ковальський [4] та М. Ставнійчук [6].

Проте, питання судової системи України потребує особливої уваги, зокрема в контексті сучасних реалій та запровадження реформ. Тому це свідчить про актуальність дослідження в даному напрямку.

Виклад основного матеріалу. У процесі формування правової держави одним із головних пріоритетів є запровадження прозорості, некорумпованої та дієвої судової системи, оскільки саме ці фактори гарантують надійний захист прав і свобод громадян. На сьогодні нагальною є необхідність реформування судової системи та її окремих інституцій, адже без фундаментальних змін неможливо забезпечити сталий розвиток і ефективне функціонування демократичної держави.

Відповідно до статті 1 Конституції України, наша держава визначається, як правова, у межах якої судова влада становить самостійну та незалежну гілку у загальній системі розподілу влади

[1]. Це формує потребу у визначенні оптимальної моделі правового статусу судової влади, адже саме ця гілка забезпечує стабільність та дієвість інституційно-функціональної системи держави, заснованої на засадах верховенства права.

Однією з базових ознак правової держави є принцип поділу влади. У процесі становлення української державності перші спроби конституційного закріплення судової влади знайшли своє відображення у видатному історичному документі, відомому як «Пакти і Конституція законів та вольностей Війська Запорізького», автором якого був Пилип Орлик у 1710 році. У цьому документі були визначені певні принципи розподілу владних функцій. Зокрема, судові повноваження поклалися на гетьманський уряд, який водночас виконував і функції виконавчої влади [12].

Судова влада, як одна з трьох гілок державного врядування, є невід'ємною складовою цього принципу. Вона володіє усіма основними характеристиками державної влади, до яких належать верховенство (суверенність), неподільність, повнота повноважень, самостійність, формальна незалежність від впливу окремих організацій чи осіб, а також реалізація своїх функцій від імені держави. Судова влада поширює свою юрисдикцію на усе населення, а для виконання її завдань передбачений відповідний механізм, що забезпечує ефективне функціонування та реалізацію покладених на неї обов'язків [2].

Так, під судовою владою розуміємо одну з трьох фундаментальних складових системи державної влади, яка виконує провідну функцію у забезпеченні правопорядку, затвердженні принципів справедливості та дотриманні законодавчих норм у межах суспільства. Її незалежний статус виступає ключовою характеристикою демократичної держави, оскільки саме судові органи уповноважені розглядати правові конфлікти, що виникають між громадянами, організаціями або державними інституціями [6].

Проте, О. Северінова цілком обґрунтовано зазначає, що в науковій спільноті відсутнє єдине трактування поняття «судова влада». В юридичній літературі запропоновано виділяти три основні підходи до розуміння цього терміну [3]. Так, перший підхід, розроблений дослідниками на інституційному та організаційному принципах і зосереджується на структурі судової системи та принципах її функціонування. У цьому контексті судова влада розглядається, як сукупність установ і органів, наділених правом здійснювати правосуддя. Другий підхід, відомий, як функціональний, акцентує увагу на ключовій задачі судової влади – здійсненні правосуддя. Тут судова влада представлена, як система повноважень, які дозволяють судам розглядати та вирішувати справи у визначених законодавством процесуальних рамках.

Третій підхід, названий організаційно-функціональним або змішаним, інтегрує аспекти обох попередніх. В його межах судову владу трактують, як мережу судових інституцій, створених згідно із законодавством, які мають виключні компетенції щодо розгляду та вирішення правових спорів у встановленому процесуальному порядку, результати якого мають законну силу.

Потрібно також звернути увагу на окремі погляди Д. Белова та О. Придачук, які наголошують на вагомій ролі судової влади в механізмі стримувань і противаг. На думку цих учених, значення судової влади стає особливо виразним тоді, коли її органи базуються на фундаментальних принципах, які чітко дотримуються у їхній діяльності. Дослідники вважають, що справедливий закон уособлює ідею рівної для всіх свободи – здійснювати будь-які дії, що не заважають свободі інших, не завдають шкоди та не порушують законодавства. Ідея справедливості, в першу чергу, реалізується через нормативне закріплення права на справедливий судовий розгляд. Це право існує як на національному, так і на міжнародному рівнях. Зважаючи на тісний зв'язок понять «право» та «правосуддя», під час розгляду судової справи відбувається пошук права, а підсумком цього процесу стає конкретне судове рішення [4].

Нова редакція Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII у статті 1 встановлює, що в Україні судова влада здійснюється незалежними та неупередженими судами, створеними відповідно до чинного законодавства і з дотриманням конституційних принципів поділу влади. Реалізація судової влади покладається на професійних суддів, а також, у визначених законодавством випадках, на народних засідателів та присяжних через виконання правосуддя у межах передбачених процедур [8].

Поняття судової влади визначається її ключовими сутнісними характеристиками, які розкривають специфіку її функціонування в системі державної влади. До таких характеристик належать такі положення:

- здійснення судової влади відбувається виключно через спеціально уповноважені державні органи, тобто суди;
- судова система України представлена у формі єдиної судової структури;
- єдність судової системи загальної юрисдикції забезпечується низкою спільних принципів, які включають однакові підходи до організації та функціонування судів, уніфікований правовий ста-

тус суддів, єдині процесуальні норми для судочинства, стандартизований порядок забезпечення діяльності судів, фінансування виключно за рахунок Державного бюджету України, а також управління внутрішньою діяльністю судів через органи суддівського самоврядування;

- судова влада є незалежною та самостійною щодо інших гілок влади;
- для здійснення своєї діяльності суди володіють усім необхідним спектром правових повноважень, передбаченим чинним законодавством;
- основною метою функціонування судових органів є охорона та захист прав і свобод людини й громадянина, гарантованих Конституцією України та законами держави, а також захист законних інтересів юридичних осіб, суспільства та держави;
- компетенція судів охоплює всі правовідносини, які виникають у державі;
- розгляд справ у судах передбачає застосування норм матеріального права до конкретних правовідносин, які є предметом судового розгляду. На основі цього процесу суд ухвалює вмотивоване рішення;
- здійснення судової влади базується на суворому дотриманні вимог процесуального законодавства;
- судові рішення мають обов'язкову силу на всій території України;
- владний характер повноважень суду надає йому право ухвалювати рішення, що підлягають виконанню;
- забезпечення виконання рішень суду та дотримання його вимог гарантується підтримкою з боку державної влади [10].

Таким чином, ці сутнісні ознаки формують взаємопов'язану систему принципів і норм, які дефініціюють судову владу як незалежну гілку влади, покликану забезпечувати верховенство права, справедливість і правову захищеність у суспільстві.

Основними характеристиками судової влади є її винятковість, автономність, повнота, підпорядкованість законам, єдність, а також незалежність, які закріплюються на конституційно-правовому рівні, тісно взаємопов'язані та взаємно обумовлені.

Підсумовуючи, можна виділити такі ключові ознаки судової влади:

- соціальна природа влади;
- специфічна структура владних відносин;
- спрямованість на досягнення визначених цілей;
- волевиявчий характер;
- регулююча та організаційна функція [9].

Соціальна сутність судової влади виражається через її вплив на суспільні відносини. Рішення, ухвалені судовою владою, мають обов'язковий характер і забезпечуються механізмами примусового виконання. Застосовуваний нею примус завжди є конкретним і адресованим конкретним особам, що відрізняє судову гілку від загальних підходів законодавчої та виконавчої влади. Суд як державний інститут діє на основі владних повноважень, впливаючи на поведінку учасників судового процесу. У судових справах громадяни України, іноземці, а також особи без громадянства беруть участь через різні юридичні приводи, отримуючи відповідний процесуальний статус – чи то за власною ініціативою, чи вимушено. Владні взаємовідносини виникають саме тоді, коли необхідно спрямувати дії об'єкта під впливом рішення суду з метою корекції його поведінки. Тому головною функцією судової влади є вирішення правових конфліктів, поновлення порушених прав, підтримка суб'єктів права у реалізації їхніх можливостей, зменшення соціальної напруги та відновлення правопорядку.

Властивостями судової влади є об'єктивність, легітимність, нормативність, самостійність і незалежність, що зафіксовані на рівні конституційного права й тісно між собою пов'язані. Так, об'єктивність вимагає чіткої аргументації судових рішень згідно з правовими нормами. Легітимність означає рівень довіри громадян до суду і їхню готовність визнавати та виконувати його постанови.

Сучасний етап конституційної модернізації судової системи в Україні має базуватися на глибокому розумінні її природи, функцій і значущості для розвитку правової та демократичної державності. Формування ефективної й динамічної судової влади є важливою умовою стабільності державного устрою та ключем до успішної інтеграції України у світову правову спільноту. Належна організація діяльності судів не лише забезпечує функціонування демократичної правової держави, але й створює передумови для її постійного розвитку.

Так, попри триваючу війну, Україна продовжує впроваджувати судову реформу – ключовий елемент у процесі інтеграції до Європейського Союзу (далі – ЄС). Ця всебічна реформа та її результати набувають першочергового значення у майбутніх переговорах про вступ держави до ЄС. Незважаючи на військову агресію з боку Російської Федерації, активна робота щодо створення та вдосконалення таких важливих інституцій судової влади, як Вища кваліфікаційна комісія суддів

України (далі – ВККС) і Вища рада правосуддя (далі – ВРП), а також щодо оптимізації процедур добору суддів, не припинялася.

Впровадження та реалізація судової реформи значною мірою обумовлені сукупністю різноманітних чинників. Передусім необхідно зосередитися на її змістовному аспекті, який має включати комплекс заходів, спрямованих на підвищення якості судочинства та удосконалення механізмів управління у цій сфері. Основними складниками ефективного реформування є чітке визначення стратегічних цілей, детальний аналіз політичного та соціально-економічного контексту країни, а також рівень правової свідомості та культури суспільства. Водночас ключовим аспектом у цьому процесі виступає управлінська діяльність, яка охоплює системний підхід до координації, планування та контролю заходів реформи, спрямованих на забезпечення її належного впровадження та сталого функціонування [6].

В. Ковальський вказує на низку актуальних проблем, що постають на поточному етапі проведення судової реформи. Основні виклики такі: значний дефіцит суддівського корпусу, перевантаженість судів і, як наслідок, погіршення стану забезпечення прав людини та правосуддя;

– масова відставка досвідчених суддів без передачі професійного досвіду, навичок і практичних знань молодшому поколінню;

– деформація системи кадрового відбору, що призводить до зайняття посад у судах випадковими людьми, недостатній правовій культурі персоналу та надмірній амбітності окремих працівників;

– небажання або нездатність суддів приймати рішення виключно на основі закону; систематичне його ігнорування сприяє грубим порушенням прав людини;

– участь іноземців у формуванні складу ВРП і ВККС, що прямо не передбачено Конституцією України та чинним законодавством;

– невизначений статус процедури перевірки та обрання членів ВРП Етичною радою та інші подібні нерегульованості [5].

Таким чином, реалізація судової реформи є викликом, який вимагає комплексного підходу задля подолання існуючих перешкод і забезпечення сталого розвитку правової системи України.

Так, звернемо увагу, що 10 жовтня 2023 року було зареєстровано проєкт закону, спрямований на внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» і низки інших законодавчих актів, з метою вдосконалення процедур формування суддівської кар'єри. Однак положення цього документу викликають чимало дискусій [7]. Проте даний закон було прийнято. Зауважимо, що даний закон № 10140-д передбачає модернізацію процедури добору суддів та проведення конкурсів на посади в судах першої інстанції. Основні пропозиції включають спрощення і прискорення таких процесів: скасування додаткових етапів і повторних екзаменів для кандидатів, скорочення строку навчання із року до двох місяців, а також запровадження обов'язкового навчання лише для кандидатів, які вже отримали призначення на посади суддів. Такий підхід має сприяти оперативному заповненню значної кількості вакантних посад у судах, дозволяючи державі заощаджувати ресурси на навчання кандидатів, які зрештою не займали суддівські посади.

Однією з ключових цілей судової реформи є оптимізація використання кадрових, фінансових і матеріально-технічних ресурсів держави. Важливим завданням також залишається впровадження системного і послідовного підходу до формування стратегії розвитку судової системи, що має бути закріплено в рамках Державної програми. Ця програма повинна передбачати чіткі і поступові заходи для реалізації положень нового закону про судоустрій, забезпечення роботи новостворених судів і модернізацію функціонування чинних інституцій.

Доцільно наголошують А. Рибалкін та Ю. Сєдих, що одним із ключових критеріїв у процесі становлення правової держави є побудова прозорої, некорумпованої та ефективної судової системи. Адже саме ці характеристики визначають рівень якісного захисту прав і свобод людини та громадянина. Сьогодні виникає нагальна потреба у зміні судової системи та реформуванні окремих її інститутів та ознак, оскільки без цього є неможливим існування демократичної держави [2].

Більшість підходів до визначення ознак судової влади зводяться до складання їх переліків, але зазвичай не деталізують правову сутність цих ознак, обмежуючись посиланням на чинне законодавство. Зокрема, популярним є підхід, за яким судовій владі притаманні такі характеристики: її реалізація здійснюється виключно через спеціально уповноважені державні органи – суди; судова влада належить єдиній судовій системі, яка охоплює всі органи судочинства; суди виконують виключно правозастосовні функції; діяльність судової влади базується на вимогах процесуального законодавства, що чітко регулює цю сферу; важливою складовою судової системи є участь представників народу у здійсненні правосуддя; виконання рішень суду забезпечується примусовою силою держави; основоположними принципами є самостійність і незалежність судової влади. Незалежність передбачає виконання функціональних обов'язків без будь-якого зовнішнього впливу. Під час правосуддя судова влада діє автономно та не залежить від законодавчих чи виконавчих

органів, політичних партій, посадових осіб чи учасників судового процесу. Рішення суду є остаточними і не вимагають додаткового затвердження чи ухвалення іншими структурами [11].

Підвищення ефективності роботи судової системи України є нагальною потребою, адже саме рівень якості її функціонування впливає на громадську довіру до судової влади і держави загалом. Ефективна судова система є індикатором здатності країни захищати інтереси своїх громадян та гарантувати справедливе правосуддя. Реформа покликана вирішити низку проблем, серед яких високий рівень завантаженості суддів, тривалий розгляд справ, корупція та неузгодженість у законодавстві. Основною метою реформаторських змін є усунення корупційних ризиків, які підривають суспільну довіру до судової системи та її здатності забезпечувати законність і справедливість.

Висновки. Узагальнюючи все вищесказане, можна стверджувати, що судова влада є невід'ємною складовою державного управління і відіграє ключову роль у процесі формування України як правової, демократичної та соціальної держави. Це тип державності, що ґрунтується на найкращих традиціях сталих демократій, які вважаються взірцем правової системи у світі. Безсумнівно, щоб досягти цієї мети, Україна має здійснювати детальний аналіз функціонування судової системи. Особливу увагу слід приділити організації судових органів, практикам здійснення правосуддя, а також процесам підготовки та вдосконалення професійного рівня суддівського корпусу.

Необхідно створювати органи, які контролюватимуть процедуру призначення суддів і сприятимуть їхньому кар'єрному розвитку, зокрема, забезпечуючи відповідність фаховим і моральним вимогам. Особливий акцент слід робити на відсутності корупційних елементів у діяльності представників судової гілки влади. Добросесність, справедливість, неупередженість та інші принципи роботи судді є фундаментом для формування правової держави й мають стати пріоритетом у побудові такої моделі суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Рибалкін А., Сєдих Ю. Система судової влади в Україні та її роль у розбудові правової держави. *Молодий вчений*. 2021. № 5 (93). С. 334–337. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-5-93-64>.
3. Северінова О.Б. Роль судової влади у правовій державі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 3. С. 16–20. DOI: <https://doi.org/10.32782/39221497>.
4. Белов Д.М., Придачук О.А. Місце та роль судової влади в системі органів державної влади: реалізація принципу народовладдя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 535–540. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.93>.
5. Ковальський В. Деякі результати судової реформи, які визначили наші експерти. *Юридичний вісник України. Щотижнева загальнонаціональна правова газета. ON-LINE ВЕРСІЯ*. Квітень 2024. URL: <https://yvu.com.ua/deyaky-rezultaty-sudovoyi-reformy-yaki-vyznachyly-nashi-eskpertry/>.
6. Ставнійчук М. Судова реформа «навиворіт». *Дзеркало тижня. Україна*. 2015. № 14. URL: <https://zn.ua/ukr/LAW/sudova-reforma-navivorit-.html>.
7. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедур суддівської кар'єри: 10140-д від 17.11.2023. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43233>.
8. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
9. Попадинець Г. О. Сутність, зміст та основні ознаки судової влади. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 4. С. 114–117. URL: http://apnl.dnu.in.ua/4_2021/21.pdf.
10. Гриценко І.С., Погорецький М.А. Судова влада в Україні: до визначення поняття. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 23–27 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_2_8.
11. Чабан Н. А. Загальнотеоретична характеристика ознак судової влади. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. № 3–4 (12–13). С. 43–48. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/287302616.pdf>.
12. Судова влада в Україні. *Мультимедійний навчально-методичний посібник Судові та правоохоронні органи України*. URL: https://arm.naiiu.kiev.ua/books/spou_2019/info/lec2.html.